

«Από τους Πολυγραμματισμούς στη Δημιουργική Γραφή: Μια διδακτική εφαρμογή στον Όμιλο για το «Παραμύθι και την Αφήγηση» του Πρότυπου Πειραματικού Δημοτικού Σχολείου Φλώρινας»

Κωνσταντίνος Ντίνας
Καθηγητής Γλωσσολογίας - Ελληνικής Γλώσσας και Διδακτικής της
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, e-mail: kdinas@uowm.gr

Όλγα Μούσιου Μυλωνά
Σχολική Σύμβουλος 1^{ης} Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Φλώρινας
e-mail: omousiou@otenet.gr, mousiou.olga@gmail.com

Βασιλική Αντωνογιάννη
Δασκάλα Πρότυπου Πειραματικού Δημοτικού Σχολείου Φλώρινας
e-mail: bantonog@yahoo.gr

Περίληψη

Στο «Εργαστήριο Γλώσσας» του Πρότυπου Πειραματικού Δημοτικού Σχολείου (Π.Π.Σ.) Φλώρινας τη σχολική χρονιά 2012-13 λειτούργησε ο Όμιλος για το «Παραμύθι και την Αφήγηση», απευθυνόμενος σε παιδιά της Γ' και Δ' Δημοτικού, με την επιστημονική εποπτεία και στήριξη του αντίστοιχου Εργαστηρίου Γλώσσας του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Φλώρινας. Στον Όμιλο αυτόν εφαρμόστηκε ένα εκπαιδευτικό Πρόγραμμα με τίτλο «Το ταξίδι του παραμυθιού στον χρόνο», που είχε ως στόχο τη συνειδητοποίηση της διαχρονικότητας του παραμυθιού και της ιστορικής του εξέλιξης από μέρους των μαθητών και την εξοικείωσή τους με τις διαδικασίες της ανάγνωσης, της κατανόησης και της συγγραφής παραμυθιών (Κανατσούλη 2005).

Ήταν ένα διαθεματικό Σχέδιο Εργασίας με κεντρικό θέμα το παραμύθι και αφετηρία δραστηριότητες που εμπίπτουν στη γλωσσική διδασκαλία και, συγκεκριμένα, στην Παιδαγωγική των Πολυγραμματισμών (B. Cope, M. Kalantzis,

2000, Σ. Χατζησαββίδης, 2003), που καταλήγει από τον εικονικό και κειμενικό Γραμματισμό στη Δημιουργική Γραφή παραμυθιών από τους μαθητές.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος, αρχικά παρουσιάστηκαν αγαπημένα παραμύθια των μαθητών, επισημάνθηκε στην πράξη η διαχρονική εξέλιξή τους και η εναλλαγή τους από προφορικό, λαϊκό, λογοτεχνικό είδος σε γραπτό, στη συνέχεια εικονογραφημένο και στις μέρες μας σε πολυτροπικό – πολυμεσικό έντεχνο λογοτέχνημα. Αναλύθηκαν τα δομικά χαρακτηριστικά του παραμυθιού (υπερδομικό σχήμα αφήγησης), παρουσιάστηκαν οι λειτουργίες του, που εξακολουθούν να υφίστανται, καθώς και τα υφολογικά στοιχεία του.

Κατά τη διάρκεια του Προγράμματος πραγματοποιήθηκαν με τους μαθητές ποικίλες διαθεματικές, παιδοκεντρικές και παιγνιώδεις δραστηριότητες, που είχαν ως στόχο αφενός να βελτιώσουν τις γλωσσικές και κειμενικές δεξιότητες των παιδιών και αφετέρου να αποτελέσουν έναυσμα και έμπνευση για την προσωπική τους δημιουργική παραγωγή, ώστε να εξελιχτούν οι ίδιοι σε συγγραφείς παραμυθιών και μικρών ιστοριών.

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν επιμορφωτικές δράσεις για την υποστήριξη των συνεργατών εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στο εγχείρημα και, τέλος, εφαρμόστηκε πλαίσιο παρακολούθησης, ανατροφοδότησης και διαρκούς αξιολόγησης του εφαρμοζόμενου εκπαιδευτικού Προγράμματος, ώστε να αποτελέσει μια καινοτόμα διδακτική πρόταση για το πέρασμα από τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στη διδασκαλία της Δημιουργικής Γραφής.

1. Εισαγωγή

Το σχολικό έτος 2012-2013 στο Πρότυπο Πειραματικό Δημοτικό Σχολείο (Π.Π.Σ.) Φλώρινας ιδρύθηκε για πρώτη φορά «*Εργαστήρι Γλώσσας*» για τους μαθητές, με την επιστημονική εποπτεία του «*Εργαστηρίου Μελέτης της Γλώσσας και Προγραμμάτων Γλωσσικής Διδασκαλίας*» του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών (Π.Τ.Ν.) Φλώρινας. Η απόφαση για την ίδρυση του «*Εργαστηρίου Γλώσσας*» προέκυψε από την ανάγκη για ανάπτυξη και βελτίωση των γλωσσικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων των μαθητών, οι οποίες αποτελούν σημαντική διάσταση της προσωπικής και κοινωνικής τους ζωής. Εξάλλου η γλώσσα, ως

κεντρικός άξονας της διδασκαλίας στο Δημοτικό Σχολείο, επηρεάζει άμεσα την καλή επίδοση και συμμετοχή των μαθητών σε όλα τα μαθήματα και είναι σημαντικό πολιτισμικό διαμεσολαβητικό εργαλείο, καθώς με αυτήν το παιδί μαθαίνει να οικοδομεί τη σκέψη του, να κατανοεί τον κόσμο γύρω του και να διαμορφώνει την ίδια του την ταυτότητα (Μούσιου-Μυλωνά 2005).

Στόχος του «*Εργαστηρίου Γλώσσας*» είναι να αποτελέσει «φυτώριο» καλών πρακτικών για τη βελτίωση της διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος, να είναι ένας χώρος πειραματικής εφαρμογής και ελέγχου της αποτελεσματικότητας νέων διδακτικών πρακτικών, σχετικών με τις σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις της γλώσσας. Οι φάσεις υλοποίησης και λειτουργίας του οργανώθηκαν με τρόπο, ώστε η όλη προσπάθεια να αποτελέσει ένα μοντέλο διαχείρισης του θέματος με συλλογικές διαδικασίες (Μούσιου-Μυλωνά 2013).

Στο πλαίσιο του «*Εργαστηρίου Γλώσσας*» επιλέχτηκε να λειτουργήσουν δύο Όμιλοι, ένας για το «Παραμύθι και την Αφήγηση» για μαθητές της Γ' και Δ' Δημοτικού (με δύο τμήματα) και ένας για τον «Κριτικό Γραμματισμό», για παιδιά Ε' και Στ' Δημοτικού, σύμφωνα με τον νέο θεσμό των Ομίλων καινοτομίας και αριστείας των Πρότυπων Πειραματικών Σχολείων (άρθρα 41 και 45 του νόμου 3966/2011) και με το γενικότερο πνεύμα της λειτουργίας και των αναγκών του Π.Π.Σ. Φλώρινας.

2. Το θεωρητικό πλαίσιο των Ομίλων για το «Παραμύθι και την Αφήγηση»

Η πρόθεση των διοργανωτών του «*Εργαστηρίου Γλώσσας*» ήταν να καταστρωθεί ένα πρόγραμμα ελκυστικό, παιδοκεντρικό και επωφελές για τους μαθητές, που να προσελκύει το ενδιαφέρον τους και να ενισχύει τις επικοινωνιακές δεξιότητές τους με φυσικό και παιγνιώδη τρόπο, ένας συγκερασμός ψυχαγωγίας και μάθησης με ποικίλες διαθεματικές δραστηριότητες που ενισχύουν την ολόπλευρη ανάπτυξη των παιδιών και βελτιώνουν τις επιδόσεις τους στα σχετικά αντικείμενα (Μούσιου-Μυλωνά 2013). Στο πνεύμα στόχος των ομάδων των παιδιών ήταν να μετατραπούν σε *κοινότητες μάθησης*, όπου τα διάφορα θέματα διερευνώνται συνεργατικά με τη διασύνδεση των γλωσσικών δραστηριοτήτων με εικαστικές,

θεατρικές, κινητικές, καλλιτεχνικές και άλλες παιγνιώδεις δραστηριότητες (Ντίνιας 2000, Ματσαγγούρας 2004, 2007) με επίκεντρο τον μαθητή και τα ενδιαφέροντά του.

Το θεωρητικό πλαίσιο των Ομίλων εδράζεται στην προτεραιότητα να υπηρετηθεί ο διττός σκοπός για ψυχαγωγία και, παράλληλα, για αποσχολειοποιημένη μάθηση, προσδιοριζόμενη στα όρια της μη τυπικής μάθησης (non formal learning) και της άτυπης μάθησης (informal learning) (Jeffs & Smith 1990). Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις αρχές της *Παιδαγωγικής των Πολυγραμματισμών* και της *Δημιουργικής Γραφής*.

Η *Παιδαγωγική των Πολυγραμματισμών* (Cope & Kalantzis 2000, Χατζησαββίδης 2003: 189-196) ακολουθεί τέσσερα στάδια κατά τη δυναμική διαδικασία της νοηματικής και γλωσσικής προσπέλασης των κειμένων, αλλά και της παραγωγής των πολυτροπικών κειμένων:

1. Στάδιο της *Τοποθετημένης Πρακτικής*, όπου γίνεται αξιοποίηση των γλωσσικών πόρων και εμπειριών που διαθέτουν οι μαθητές.
2. Στάδιο της *Ανοιχτής Διδασκαλίας*, στο οποίο γίνεται η αναλυτική και συστηματική κατανόηση των γλωσσικών και πολυτροπικών στοιχείων των κειμένων και της λειτουργίας την οποία επιτελούν τα επιμέρους γλωσσικά στοιχεία στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κειμενικού είδους.
3. Στάδιο της *Κριτικής Πλαισίωσης*, το οποίο αφορά την ερμηνεία και την κριτική θεώρηση του περιεχομένου των κειμένων, με αναφορά στο ιστορικό και το πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής.
4. Στάδιο της *Μετασχηματισμένης Πρακτικής*, δηλαδή εφαρμογή με παραγωγή προσωπικών κειμένων σε ποικίλα κοινωνικά πλαίσια και επιτέλεση ποικιλίας δραστηριοτήτων από τους μαθητές.

Από την άλλη, η *Δημιουργική Γραφή* αποτελεί μια σύγχρονη εκπαιδευτική μέθοδο, ευρύτατα διαδεδομένη στις ευρωπαϊκές χώρες, η οποία επιχειρεί να καλλιεργήσει και να βελτιώσει την ατομική γραπτή έκφραση του ανθρώπου, μια διαδικασία κατά την οποία, πέρα από τα συμβατικά μαθησιακά και αξιολογικά πλαίσια, με

την ενδεδειγμένη υποκίνηση της δημιουργικότητας προκαλείται παραγωγή λόγου με παιγνιώδη και αβίαστο τρόπο (Σουλιώτης 2019, Κωτόπουλος 2012a). Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται στην αναδόμηση των στοιχείων της λέξης, της πρότασης και του κειμένου, με σκοπό της παραγωγή νέων κειμένων βιωματικά, μέσα από το παιχνίδι και τη μάθηση του λόγου και των δυνατοτήτων του (Πασσιά & Μανδηλαράς 2001, Κωτόπουλος 2011).

Στις δραστηριότητες της *Δημιουργικής Γραφής* περιλαμβάνεται και η κριτική προσέγγιση της γραφής πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την ολοκλήρωσή της, καθώς ο «συγγραφέας» υιοθετεί μία ενεργή κριτική προσέγγιση (π.χ. τεχνικές βελτίωσης μέσα από την αλληλεπίδραση με τα γραπτά των άλλων), προκειμένου να κατασκευάσει, να επανεξετάσει, να αναθεωρήσει και να διασκευάσει μέρος του κειμένου του (Κωτόπουλος 2012a). Επίσης, ο ρόλος του δασκάλου κατά τις διαδικασίες υλοποίησης είναι να προτείνει, να προτρέπει και να ενθαρρύνει τους μαθητές, ενώ στις καλύτερες περιπτώσεις οφείλει να παρέχει επιβεβαίωση (Cowan 2011: 81, στο Κωτόπουλος 2012b).

Η επιλογή του συγκεκριμένου της *Παιδαγωγικής των Πολυγραμματισμών* με τη *Δημιουργική Γραφή* προέκυψε από τις μεθοδολογικές συνάψεις ανάμεσα στις δυο διδακτικές προσεγγίσεις: οι μαθητές «εμβαπτίζονται» σε περιβάλλοντα γραμματισμού, έρχονται σε επαφή με ποικίλα πολυτροπικά κειμενικά είδη (χρηστικά, λογοτεχνικά, κ.ά. κείμενα), τα οποία, αφού επεξεργαστούν γλωσσικά και κειμενικά με κατάλληλες διαθεματικές δραστηριότητες και κριτική οπτική, προβαίνουν στην παραγωγή των δικών τους κειμένων.

Η *Παιδαγωγική των Πολυγραμματισμών* προσφέρει ένα πιο ευρύ και στιβαρό θεωρητικό πλαίσιο για την νοητική και γλωσσική επεξεργασία και την κριτική πλαισίωση των πολυτροπικών κειμένων, ενώ η *Δημιουργική Γραφή* ως διαδικαστική, κυρίως, προσέγγιση στο Δημοτικό Σχολείο προσφέρει την ευελιξία των προσωπικών πειραματισμών στον τρόπο γραφής, την ελεύθερη αυτοέκφραση και την αποτύπωση των προσωπικών ιδεών, των συγκινήσεων και των συναισθημάτων του μαθητή (Πασσιά & Μανδηλαράς 2001). Επιπρόσθετα, η

Δημιουργική Γραφή προσφέρει την απελευθέρωση της σκέψης, χωρίς το άγχος της αξιολόγησης και τον φόβο του λάθους στην τελική και καταλυτική φάση της παραγωγής των νέων κειμένων (Morley 2009) και προσφέρει ευκαιρίες για να έχουν οι μαθητές προσωπικές εμπειρίες έκφρασης με λογοτεχνικό λόγο.

3. Η διδακτική αξία της αφήγησης και του παραμυθιού

Για τον Όμιλο της Γ' και Δ' Δημοτικού επιλέχτηκε ως κεντρική θεματική η αφήγηση, γιατί αποτελεί βασικό κειμενικό είδος, στην κατανόηση και την παραγωγή του οποίου θα πρέπει να ασκηθούν οι μαθητές από τις μικρές ηλικίες (Αρχάκης 2006). Η αφήγηση ως θεμελιώδης δομή της σημαίνουσας ανθρώπινης παραγωγής, όπου τα επεισόδια οργανώνονται σε αφηγηματική δομή και προοπτική και γίνονται αντικείμενα επεξεργασίας και ανάλυσης, είναι η κυρίαρχη μορφή λόγου σε όλους τους πολιτισμούς και ανέκαθεν κατείχε πρωταρχική θέση στη διδασκαλία των κειμένων στο σχολείο.

Ο *αφηγηματικός τρόπος σκέψης* (narrative of thinking) είναι το είδος της σκέψης που προσδίδει οργάνωση στις εμπειρίες μας, στα γεγονότα και στη σχέση μας με αυτά και προσδίδει νόημα στην κοινωνική πραγματικότητα αφηγηματοποιώντας την ανθρώπινη δράση. Η *αφηγηματοποίηση*, ως νοητική αναγκαιότητα του ανθρώπου, συμβάλλει στην ταξινόμηση των εμπειριών και στη μετάβαση από την ατομική στην κοινή εμπειρία και αποτελεί τον βασικό τρόπο οργάνωσης και οικοδόμησης της γνώσης, αντίληψης της υποκειμενικής πραγματικότητας, κατανόησης της προσωπικής μας ταυτότητας και του κόσμου που μας περιβάλλει.

Η αφήγηση υπάρχει εδώ και χιλιάδες χρόνια ως μέθοδος ανταλλαγής πληροφοριών και κατανόησης. Σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, έχει χρησιμοποιηθεί για τον διαμοιρασμό γνώσης, σοφίας και αξιών και αξιοποιείται όλο και περισσότερο στη μελέτη των διαφόρων επιστημών, είτε με την παραδοσιακή της μορφή είτε ως ψηφιακή αφήγηση, δηλαδή ως πρακτική του συνδυασμού αφήγησης με ψηφιακό πολυμεσικό περιεχόμενο που συμπεριλαμβάνει εικόνες και ήχο. Την τελευταία δεκαετία έχει δοθεί στην εκπαίδευση μέσα από τα βιβλία Γλώσσας του Δημοτικού σχολείου έμφαση στην

αφήγηση από κειμενολογική πλευρά, δηλαδή στη διάκριση μεταξύ αφηγηματικού και μη αφηγηματικού λόγου και πώς τα χαρακτηριστικά της αφήγησης αντικατοπτρίζονται στη γλωσσική δομή και τις λειτουργίες του κειμένου, δηλ. στις κειμενικές, περικειμενικές και αναφορικές παραμέτρους (Αρχάκης 2006, Ματσαγγούρας 2001).

Οι γλωσσικές δραστηριότητες στους Ομίλους του Π.Π.Σ. Φλώρινας επιλέχτηκε να επικεντρωθούν στο *παραμύθι*, που συνιστά προνομιακό υλικό για τη διδασκαλία των αφηγηματικών κειμένων, όπως, επίσης, αποτελεί εξαιρετικό διδακτικό μέσο για την εφαρμογή δημιουργικών δραστηριοτήτων και την παραγωγή Δημιουργικής Γραφής.

Η διδακτική αξία του παραμυθιού είναι σημαντική. Η ενασχόληση με τα παραμύθια προσφέρει απόλαυση και ψυχαγωγία, καλλιεργεί τη μητρική γλώσσα με τις πρακτικές της αναδιήγησης, της συγγραφής παραμυθιών και της δραματοποίησης, προάγει τον διάλογο και τη γλωσσική έκφραση, διευρύνει το λεξιλόγιο των μαθητών, αποτελεί για τα παιδιά αγωγή φιλιανγνωσίας, δίνει εναύσματα για ανάπτυξη της δημιουργικής/αποκλίνουσας σκέψης και διευρύνει τη φαντασία των παιδιών, που είναι το κίνητρο για την ανάπτυξη της συμβολικής λειτουργίας και της αφαιρετικής σκέψης (Καψωμένος 2003, Κανατσούλη 2002, Σιβροπούλου 2003, Μαλαφάντης 2006, Ντούλια 2010).

Το παραμύθι έχει πολλαπλές ωφέλειες για τα παιδιά. Ανοίγει δρόμους σκέψης, φαντασίας και δράσης, ευαισθητοποιεί και αναδεικνύει το ανεξάντλητο πεδίο δημιουργικότητάς τους. Μέσα από τις ποικίλες δραστηριότητες ασκούνται σε διάφορες μορφές συμπεριφοράς και κοινωνικής μαθητείας, όπως η διαπολιτισμική αγωγή και η ανοχή στη διαφορετικότητα (Μούσιου, 2001-2002), και ψυχαγωγούνται. Η μάθηση που συντελείται μέσα από ευχάριστες δραστηριότητες συναφείς με το περιεχόμενο του παραμυθιού έχει αποφασιστική σημασία για την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

4. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Το ταξίδι του παραμυθιού στον χρόνο»

Στο 1^ο τμήμα του Ομίλου για το «*Παραμύθι και την Αφήγηση*» εφαρμόστηκε το εκπαιδευτικό Πρόγραμμα με τίτλο «*Το ταξίδι του παραμυθιού στον χρόνο*», που είχε ως στόχο τη συνειδητοποίηση από μέρους των μαθητών της διαχρονικότητας του παραμυθιού και της ιστορικής του εξέλιξης και την εξοικείωσή τους με τις διαδικασίες της ανάγνωσης, της κατανόησης και της συγγραφής παραμυθιών (Κανατσούλη 2005). Πρόκειται για ένα διαθεματικό Σχέδιο Εργασίας, διάρκειας 80 περίπου διδακτικών ωρών, που έχει ως κεντρικό θέμα το παραμύθι και με αφετηρία δραστηριότητες που εμπίπτουν στη γλωσσική διδασκαλία καταλήγει από τον εικονικό και κειμενικό Γραμματισμό στη Δημιουργική Γραφή παραμυθιών από τους μαθητές.

Αφορμή και έμπνευση για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «*Το ταξίδι του παραμυθιού στον χρόνο*» ήταν το άρθρο της Μένης Κανατσούλη «*Παλίμψηστα των λαϊκών, προφορικών παραμυθιών: Μορφές επιβίωσής τους στον σύγχρονο πολιτισμό της εικόνας και του γραπτού λόγου*» (2005), στο οποίο καταδεικνύεται ότι το λαϊκό παραμύθι στην μακρά ιστορική του πορεία παρουσιάζει σταθερότητα στη δομή του, στις λειτουργίες του (Propp 1928/1991) και σε άλλα μορφολογικά του γνωρίσματα, αλλά ταυτόχρονα αναπροσαρμόζεται στα σύγχρονα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του κάθε λαού, στα ήθη και τα έθιμά του, παρουσιάζεται ευμετάβλητο και ρευστό, φαίνεται να έχει μια «πολλαπλή ζωή και αλληπάλληλους κύκλους μετεμψυχώσεων» (Γ. Μερακλής, στο Κανατσούλη 2005).

Στο πλαίσιο του προγράμματος εξετάστηκε η διαδοχική μετεξέλιξη του παραμυθιού από προφορικό σε γραπτό, σε βιβλίο-παραμύθι, σε εικονογραφημένο παραμύθι, με κειμενική και παράλληλη εικονιστική μορφή, σε παραμύθι με κινούμενα σχέδια, και, τέλος, σε πολυτροπικό - πολυμεσικό, ψηφιοποιημένο, διαδικτυακό παραμύθι.

Διερευνήθηκε από τους μαθητές ο τρόπος με τον οποίο υποχωρεί το παρωχημένο ιδεολογικό περιεχόμενο των παραμυθιών και παρουσιάζεται με ποικίλες παρωδιακές διασκευές, όπως π.χ. στα «ανάποδα» παραμύθια του Ευγένιου Τριβιζά και στις διδακτικές προτάσεις του Gianni Rodari (2003), με ιδεολογικές ανατροπές που χαρακτηρίζονται από χιουμοριστικό τρόπο, ενώ στις σύγχρονες

μικρές ιστορίες εμπεριέχονται οι αξίες της εποχής μας: η οικολογία, η αειφορία και η ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, η αποδόμηση ρατσιστικών και σεξιστικών στερεοτύπων και η ανοχή στη διαφορετικότητα, η διαπολιτισμική αγωγή (Μούσιου, 2001-2002), η εμπέδωση της συνεργασίας και της αλληλεγγύης, η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης του παιδιού, η άμβλυνση των ακραίων και υπερβολικών χαρακτήρων, η ψυχαγωγία, κ.λπ.

Σημαντική πτυχή της διδακτικής προσέγγισης αποτέλεσε η εικονογράφηση, η οποία προσφέρει τη δυνατότητα της διπλής αφήγησης του παραμυθιού, λεκτικής και εικονιστικής (Γιαννικοπούλου 2008), ως δυο διαφορετικές παράλληλες αφηγήσεις, όπου οι εικόνες ως ενδοκειμενικά και ως παραγλωσσικά στοιχεία λειτουργούν ως παράλληλοι και συμπληρωματικοί σημειωτικοί τρόποι, που θα πρέπει να διαθέτουν παιδαγωγική και αισθητική καταλληλότητα, αλλά και να υπόκεινται σε δραστηριότητες Εικονικού Γραμματισμού, προκειμένου να γίνει αναγνώσιμη η εικόνα και κατανοητή η διπλή, παράλληλη αφήγηση, εικονιστική και κειμενική.

Στο συγκεκριμένο πρόγραμμα στόχος ήταν η κατάδειξη της εικονικής διακειμενικότητας των παραμυθιών, η οποία έγινε αντιληπτή με παράλληλη παρουσίαση σύγχρονης και νέας εικονογράφησης του ίδιου παραμυθιού ή παράλληλης παρουσίασης εικόνων του ίδιου παραμυθιού από σύγχρονες διαφορετικές εκδόσεις. Παράλληλα, προτάθηκαν και πολλές δραστηριότητες Δημιουργικής Γραφής με αφορμή εικόνες (Τσιλιμένη 2007, Γρόσδος 2011).

5. Οι εκπαιδευτικοί στόχοι

Για το πρόγραμμα «*Το ταξίδι του παραμυθιού στον χρόνο*» εκπονήθηκε εξειδικευμένο Αναλυτικό Πρόγραμμα, σύμφωνα με το γενικό θεωρητικό πλαίσιο, καταγράφηκαν οι ειδικοί εκπαιδευτικοί στόχοι και τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα, σχεδιάστηκαν εξειδικευμένες διδακτικές δραστηριότητες και προτάθηκε ενδεικτικό διδακτικό υλικό. Τέλος, αναζητήθηκε η κατάλληλη βιβλιογραφία για εκπαιδευτικούς και μαθητές και πραγματοποιήθηκε μια σειρά από επιμορφωτικές δράσεις για τις υπεύθυνες εκπαιδευτικούς των Ομίλων με στόχο την ενίσχυση της διδακτικής τους ικανότητας σε θέματα διδασκαλίας του

παραμυθιού, της αφήγησης και της παραγωγής του γραπτού λόγου, καθώς και της Δημιουργικής Γραφής.

Οι εκπαιδευτικοί στόχοι και τα προσδοκώμενα οφέλη από την εφαρμογή του προγράμματος ήταν να μπορέσουν οι μαθητές:

- Να απολαύσουν και να ψυχαγωγηθούν με την εναλλακτική ενασχόλησή τους με τα παραμύθια και να συνειδητοποιήσουν τη διαχρονική παρουσία των παραμυθιών και την εξέλιξή τους στον χρόνο.
- Να κατανοήσουν την υπερκειμενική δομή της αφήγησης, που συναντάται στα παραμύθια ανά τους αιώνες.
- Να εκφραστούν δημιουργικά με παιγνιώδεις δραστηριότητες και να παραγάγουν πρωτότυπες δικές τους δημιουργικές ιστορίες και παραμύθια, μέσα από καθοδηγημένες και ελεύθερες δραστηριότητες.
- Να αντιληφθούν ότι η κατανόηση και η παραγωγή κειμένου ως κοινωνιογνωσιακές δραστηριότητες μοιράζονται κοινές γνωστικές διαδικασίες και υπόκεινται στους ίδιους κειμενικούς και περικειμενικούς περιορισμούς.
- Να κατανοήσουν στην κατεύθυνση ενός πολυτροπικού γραμματισμού τη σχέση οπτικού και λεκτικού γραμματισμού.
- Να εμπλουτίσουν το λεξιλόγιό τους.

6. Το διδακτικό υλικό

Ως διδακτικό υλικό αξιοποιήθηκαν:

- Διδακτικά παραμύθια. Οι μύθοι του Αισώπου, Οι μύθοι του Λαφοντέν, κ.ά.
- Επίκαιρα παραμύθια, π.χ. χριστουγεννιάτικα.
- Μαγικά παραμύθια.
- Παραμύθια και Διαφορετικότητα - Άτομα με ειδικές ανάγκες: Ο μολυβένιος στρατιώτης, Το άσχημο παπάκι, Το άσπρο ποντικάκι, Ο άνθρωπος με την κόκκινη μύτη, κλπ.

- Παραμύθια με αναφορές στη διαπολιτισμική εκπαίδευση: Σάκα, ο βασιλιάς των Ζουλού, Το λυχνάρι του Αλαντίν
- Παραδοσιακά τοπικά παραμύθια στην «Ωρα του ζωντανού παραμυθιού» σε συνεργασία με ηλικιωμένους παραμυθάδες της περιοχής, ηχογραφήσεις και ακροάσεις λαϊκών αφηγήσεων
- Σύγχρονα παραμύθια, μικρές ιστορίες, κλιμακωτά παραμύθια: Ο βασιλιάς που αγαπούσε το τυρί

7. Το διδακτικό πλαίσιο επεξεργασίας των παραμυθιών

7.1. Δραστηριότητες Τοποθετημένης Πρακτικής

Το πρόγραμμα ξεκίνησε με επεξεργασία παραμυθιών που ήταν τα αγαπημένα των παιδιών, όπως: *Το άσχημο παπάκι, Τα τρία γουρουνάκια, Ο Λύκος και τα εφτά κατσικάκια, Η Χιονάτη και οι εφτά Νάνοι και Η Τοσοδούλα*. Η αρχική παρουσίαση των παραμυθιών σε όλη τη διάρκεια του Προγράμματος έγινε εναλλακτικά με τους παρακάτω τρόπους:

- Προφορική αφήγηση από τον εκπαιδευτικό ή από κάποιον μαθητή ή από προσκεκλημένο «Παραμυθά».
- Ανάγνωση μεγάλφωνη του παραμυθιού από τον εκπαιδευτικό ή από μαθητή μέσα από βιβλίο ή κείμενο.
- Εξατομικευμένη σιωπηλή ανάγνωση από τους μαθητές.
- Αφήγηση με παράλληλη παρουσίαση εικόνων.
- Ακρόαση παραμυθιών από CD, έμφαση στην επιτόνιση του αφηγητή. Παρακολούθηση DVD με παραμύθια επιλεγμένα (πολυτροπική προσέγγιση)
- Παρακολούθηση DVD με παραμύθια ή παραμύθια στο YouTube και σύγκριση με τα βιβλία.
- Διήγηση παραμυθιών από ηλικιωμένους «παραμυθάδες» της περιοχής

7.2. Δραστηριότητες Ανοιχτής Διδασκαλίας και Κριτικής Πλαισίωσης

Για τη νοητική επεξεργασία και την κατανόηση του παραμυθιού υποβάλλονταν κάποιες ενδεικτικές ερωτήσεις για τους πρωταγωνιστές της ιστορίας, τον χώρο και τις αιτίες των συμβάντων, τις εντυπώσεις και τις απόψεις τους.

Κατά την κειμενική επεξεργασία επισημαίνονταν τα δομικά χαρακτηριστικά του παραμυθιού (το υπερδομικό σχήμα της αφήγησης), που προκύπτουν σταδιακά μετά από τις πρώτες διδακτικές ενότητες μέσα από παρατηρήσεις των μαθητών για τα κοινά στοιχεία των παραμυθιών: έναρξη-αρχή, χωροχρονικός προσανατολισμός, εισαγωγή των ηρώων, εξέλιξη με πλοκή, εναλλαγή χώρων και καταστάσεων, δράση των ηρώων, αντιμετώπιση και λύση προβλήματος, κλείσιμο-τέλος.

Επισημάνθηκαν με τα ανάλογα φύλλα εργασίας τα γλωσσικά, οπτικά και υφολογικά στοιχεία του παραμυθιού, όπως:

- Τυποποιημένες εκφράσεις της έναρξης και του τέλους: *«Κόκκινη κλωστή δεμένη στην ανέμη τυλιγμένη, δώσ' της κλότσο να γυρίσει, παραμύθι ν' αρχινίσει»*, *«Μια φορά κι έναν καιρό...»*, *«Αρχή του παραμυθιού, καλησπέρα σας!»*, *«Παραμύθι-μύθι-μύθι, το κουκί και το ρεβίθι, ...»*, *«Και ζήσανε αυτοί καλά κι εμείς καλύτερα!»*, *«Ήμουν κι εγώ εκεί κι έφαγα παχιά φακή!»*, *«Μήτε εγώ ήμουν εκεί, μήτε εσείς να το πιστέψετε!»*.
- Εκφραστική επιτόνιση, αφήγηση με διακυμάνσεις στην ταχύτητα, παύσεις, κλπ. Χρήση επιφωνημάτων και άλλων σημείων στίξης
- Παρεμβολές, διευκρινίσεις και σχολιασμός των δρώμενων από τον αφηγητή.
- Επαναλήψεις λέξεων, φράσεων, λογότυπων, αινιγμάτων, έμμετρων στίχων, κ.λπ.
- Χρήση ηχογλώσσας (γκαπ-γκουπ, τακ-τακ, γραπ, κρακ, κλπ.), μίμηση ζώων και πουλιών, μεταμορφώσεις και παμψυχισμός, το στοιχείο του μαγικού

- Χρήση παροιμιών και γνωμικών, αλληγορίες, προσωποποιήσεις και μεταφορές, στοιχεία χιούμορ
- Γλώσσα απλή, λιτή, με παρατακτική σύνταξη και μικρές περιόδους, εκφραστική λιτότητα, αλλά και, ταυτόχρονα, υπερβολές (η Πεντάμορφη, ο Γενναίος)
- Διάλογοι και ερωταπαντήσεις
- Χρήση παρελθοντικών χρόνων και επιρρημάτων (τοπικών και χρονικών)
- Περιγραφές ηρώων, χαρακτήρων και τόπων
- Επεξεργασία εικονογράφησης παραμυθιών. Συγκρίσεις παλαιότερης και σύγχρονης εικονογράφησης των παραμυθιών
- Τίθεται ο προβληματισμός: «Μια εικόνα, χίλιες λέξεις», αλλά «Μια λέξη, πόσες εικόνες;», για να αναστοχαστούν οι μαθητές και να συλλάβουν διαισθητικά τις δυνατότητες έκφρασης μέσα από διαφορετικούς σημειωτικούς πόρους.

7.3. Δραστηριότητες Μετασχηματισμένης Πρακτικής και Δημιουργικής Γραφής

Στην φάση της Μετασχηματισμένης Πρακτικής, που ταυτίζεται στο πρόγραμμα με τη Δημιουργική Γραφή, έγιναν οι παρακάτω δραστηριότητες:

- Διήγηση και ανασύνθεση του παραμυθιού με τη βοήθεια εικόνων. Επιλογή της σωστής σειράς εικόνων ενός παραμυθιού και ανάπλαση της εξέλιξής του.
- Σύνθεση νέου παραμυθιού με τη βοήθεια εικόνων (τυχαία ή σκόπιμη επιλογή), ομαδική ή ατομική σύνθεση με παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου.

- Εικονογράφηση παραμυθιών με ποικίλες εικαστικές προσεγγίσεις και τεχνοτροπίες (κολάζ, τέμπερα, σκίτσο, ακουαρέλες, υδατογραφίες, γκραβούρες, κ.λπ.).
- Ασκήσεις μεταγραφής παραμυθιών, διακειμενικές εργασίες και μεταπλάσεις, διασκευές κλασικών παραμυθιών με τη βοήθεια εικόνων από άλλα παραμύθια.
- Ξαναγράψιμο του παραμυθιού με νέες εκδοχές στην πλοκή ή στην έκβαση.
- Παραλλαγή γνωστού παραμυθιού (άσκηση δημιουργικής φαντασίας): Ένας σύγχρονος Αη-Βασίλης, Η Κοκκινοσκουπίτσα, Με το μαγικό χαλί πάνω από την πόλη, Το φανταστικό διώνυμο (Rodari 2003, υπέρβαση της συμβατικής σημασίας των λέξεων με νέες χρήσεις)
- Συνέχεια του παραμυθιού (επέκταση της διήγησης με αναμενόμενη ή ανατρεπτική πλοκή), Πώς ετοιμάζει ο Αη-Βασίλης τον υπόλοιπο χρόνο τα παιχνίδια; Η Χιονάτη και οι εφτά νάνοι μετά το γάμο με τον πρίγκιπα
- «Παραμυθοσαλάτες» (Rodari 2003), σύνθεση νέου παραμυθιού με στοιχεία και πρόσωπα από άλλα παραμύθια, π.χ. «Η Χιονάτη και η Κοκκινοσκουφίτσα στη χώρα των θαυμάτων»
- «Παραμυθοκεφτέδες»: παραμύθια με ήρωες από διαφορετικά άγνωστα ή γνωστά παραμύθια.
- «Η ιστορία της ζωής μου»: με φωτογραφίες δικές τους ή των φίλων τους φτιάχνουν ήρωες φανταστικών παραμυθιών και γράφουν το «Δικό τους Παραμύθι» με πρωταγωνιστές τους ίδιους και τους φίλους τους.
- Δημιουργία προσωπικού «Παραμυθοβιβλίου» με τα αγαπημένα και τα προσωπικά τους παραμύθια.
- Ιστορίες με ήρωες που έχουν συγκεκριμένες ιδιότητες, π.χ. Ο Εύλιнос Πινόκιο, Ο Γυάλινος βασιλιάς, Ο Σιδερένιος ιππότης, Ο Σιμιγδαλένιος πρίγκιπας, Ο Σοκολατένιος λαγός, Η Βουτυρένια βασίλισσα, κλπ.

- Πολυαισθητηριακή προσέγγιση του παραμυθιού: «Τι μουσική / μυρωδιά / γεύση σάς προκαλεί το παραμύθι;». «Αν αυτή η ιστορία είχε χρώμα, τι χρώμα θα διαλέγατε;», «Αν είχε γεύση φρούτου, τι φρούτο θα ήταν;», κλπ.
- Εμπλουτισμός ενός παραμυθιού που τους προσφέρεται σε περίληψη. Περιληπτική απόδοση ενός παραμυθιού.
- Με αφορμή τα αντίστροφα παραμύθια του Ε. Τριβιζά (Τα τρία καλά λυκάκια και ο Ρούνι-Ρούνι το κακό γουρούνι) επινοούν τα δικά τους «ανάποδα» παραμύθια: Η πονηρή Κοκκινোসκουφίτσα και ο καλόψυχος λύκος, Η ζηλιάρα Σταχτοπούτα και οι καλές αδερφές της, Ο πρίγκιπας που ήταν αλήθεια βάτραχος και η πριγκίπισσα, κ.ά.
- Παρουσιάσεις παραμυθιών από τους μαθητές με προφορική αφήγηση ή ανάγνωση δικού τους κειμένου.
- Κατασκευή: «Το δέντρο των παραμυθιών», ένα δεντράκι από τα κλαδιά του οποίου κρέμονται μικρά παραμυθάκια που έγραψαν και ζωγράφισαν μαθητές, δεμένα με κορδελίτσα.
- «Το βιβλίο των Παραμυθάδων». Αφιέρωμα στους διάσημους κλασικούς και στους σύγχρονους παραμυθάδες. Οι μαθητές δημιούργησαν χειρόγραφο βιβλίο με θέμα τη ζωή και το έργο των «παραμυθάδων»: Αισώπου, Σαρλ Περώ, Αδελφών Γκριμ, Χανς Κρίστιαν Άντερσεν, Τσαρλς Ντίκενς και Ευγένιου Τριβιζά. Το ενδιαφέρον στη δραστηριότητα αυτή ήταν τα δικά τους παραμύθια, που συμπεριλαμβάνονταν στο βιβλίο, τα οποία έγραφαν παίζοντας τον ρόλο του κάθε παραμυθά και επιχειρώντας να δημιουργήσουν νέα παραμύθια με τον τρόπο και τη θεματολογία που έγραφαν εκείνοι.
- Δημιουργία μιας νέας Τράπουλας του Προpp. Εφαρμόστηκε μια συνοπτική και αδρή κατηγοριοποίηση των λειτουργιών του παραμυθιού του Προpp (1928/1991) με δέκα λειτουργίες και, σύμφωνα με αυτές, δημιουργήθηκε από τους μαθητές ένα ενδιαφέρον εκπαιδευτικό υλικό με αποκόμματα από

εικόνες παλιών παραμυθιών και ζωγραφιές σε κάρτες που πλαστικοποιήθηκαν στη συνέχεια.

- Συγγραφή ποιημάτων. Προέκυψε έντονη διάθεση των παιδιών να εκφραστούν με ποιητικό λόγο και η ποιητική τους παραγωγή με κάθε αφορμή ήταν αυθόρμητη κι εκφραστικότερη, σε βαθμό που ξεπέρασε τις προσδοκίες των διοργανωτών του Προγράμματος.

7.4. *Εναλλακτικές δημιουργικές δραστηριότητες*

Παράλληλα, με τη Δημιουργική γραφή παραμυθιών, πραγματοποιήθηκαν πολλές εναλλακτικές, ευχάριστες και χρήσιμες δραστηριότητες, όπως:

- Δραματοποίηση παραμυθιών, κουκλοθέατρο με κούκλες που δημιούργησαν οι μαθητές
- Κατασκευές και χειροτεχνίες: κορόνες, ραβδιά, στέμματα, μάσκες ζώων, κλπ. για τις δραματοποιήσεις των παραμυθιών καθώς και άλλες, όπως μάγισσες, κάστρα, κ.ά. για τη διακόσμηση της τάξης, σελιδοδείκτες για τα βιβλία, κολάζ με εικόνες αναπαράστασης του παραμυθιού, ζωγραφική εικόνων του παραμυθιού που τους έκαναν εντύπωση.
- Εικονογράφηση παραμυθιού που δίνεται μόνο σε γραπτό κείμενο

8. *Η αξιολόγηση του Προγράμματος*

Η ολοκλήρωση των δραστηριοτήτων συνοδεύτηκε από την αξιολόγηση του Προγράμματος καταρχάς από τους ίδιους τους μαθητές. Για τη διαδικασία αυτή αφιερώθηκαν δύο δίωρα στην ανάλυση, ανακεφαλαίωση και περιληπτική παρουσίαση των δραστηριοτήτων, μέσα από τα έργα που ήταν αναρτημένα στους τοίχους της αίθουσας και από τους ατομικούς φακέλους του καθενός, διατυπώθηκαν οι εντυπώσεις και οι παραπέρα επιθυμίες των παιδιών για μια νέα εναλλακτική διδακτική πρόταση στο πλαίσιο της θεματικής των Ομίλων τους.

Ο Φάκελος Εργασιών του Μαθητή αποτέλεσε το κύριο εργαλείο αξιολόγησης του προγράμματος. Οι μαθητές σε όλη τη διάρκεια του έτους συμπλήρωναν το Φάκελό

τους με τις ατομικές τους δραστηριότητες και στο τέλος με έναν Οδηγό αυτοαξιολόγησης που τους χορηγήθηκε αποτίμησαν την προσωπική τους συμμετοχή στο πρόγραμμα και τη βελτίωσή τους σε συγκεκριμένους τομείς. Κυρίως αναζητήθηκε η αποτύπωση της ικανοποίησης των μαθητών από την πλούσια προσωπική τους παραγωγή και την πρωτοτυπία των γραπτών δημιουργημάτων τους.

Επίσης, στην αξιολόγηση συμπεριλήφθηκαν συζητήσεις και ημιδομημένες συνεντεύξεις με γονείς για τη δική τους αποτίμηση από τη συμμετοχή των παιδιών τους στους Ομίλους και στο τέλος της χρονιάς έγινε μια εκδήλωση ανοιχτή, για να δημοσιοποιηθεί το έργο των Ομίλων, με παρουσιάσεις από τους μαθητές και έκθεση των κειμένων και των δημιουργιών τους.

Ως επιστέγασμα των δράσεων, ακολούθησε η αυτοαξιολόγηση των διοργανωτών για την επιτυχία των στόχων των Προγραμμάτων που εφαρμόστηκαν από όλους τους συμμετέχοντες στην υποστηρικτική επιστημονική ομάδα (εκπαιδευτικούς, σχολική σύμβουλο, ειδικούς συνεργάτες, καθηγητή Π.Τ.Ν. Φλώρινας).

Η συμμετοχή των μαθητών σε όλη τη διάρκεια του προγράμματος ήταν αμείωτη και ενθουσιώδης και η ποιότητα των κειμένων που παρήγαγαν οι μαθητές ήταν πολύ ικανοποιητική. Η Δημιουργική γραφή, η αυθόρμητη παραγωγή γραπτού λόγου, η σύνθεση παραμυθιών, ποιημάτων και ιστοριών από παιδιά που αρχικά ήταν απρόθυμα να γράψουν κείμενο είναι η σημαντικότερη διαπίστωση.

Η εξοικείωση με την κειμενική δομή των παραμυθιών αποτελεί επιπρόσθετα μια δεξιότητα για την παραγωγή παρόμοιων αφηγηματικών κειμένων από τους μαθητές. Η ενασχόληση με τα παραμύθια αποτέλεσε για τα παιδιά μια καλή εισαγωγή στη λογοτεχνία και αγωγή Φιλαναγνωσίας, με την ενεργοποίηση εσωτερικών κινήτρων για ανάγνωση βιβλίων, αλλά περισσότερο για δημιουργική έκφραση και γραφή.

Παρατηρήθηκε βελτίωση των γλωσσικών δεξιοτήτων των μαθητών και της γλωσσικής τους επίγνωσης (δομή αφήγησης, πλοκή, χαρακτήρες, σκηνικό, θέμα, ύφος, «παραμυθόγλωσσα», άσκηση στη σημασιολογική πολυσημία των λέξεων,

κατανόηση της χωροχρονικής τοποθέτησης και της αλληλουχίας των γεγονότων σε εξελικτική σειρά και στην εύρεση αιτίων και αιτιατών, κλπ.)

Μια κοινή διαπίστωση των διοργανωτών του προγράμματος ήταν ότι με την καθοδήγηση, την πρακτική άσκηση και την ανάλογη ενασχόληση οι μαθητές μπορούν να αποκτήσουν βασικές συγγραφικές δεξιότητες, ο καθένας στο μέτρο των δυνατοτήτων του, όπως διαπιστώνεται και σε παρόμοιες εφαρμογές προγραμμάτων (Κωτόπουλος 2012b).

Η αποσχολειοποίηση των δραστηριοτήτων, η άνεση στη χρονική ροή των φάσεων του προγράμματος και η ευέλικτη διαχείριση του χρόνου αποτέλεσαν πλεονεκτήματα για τη διδασκαλία και έδωσαν στο κάθε παιδί την ευκαιρία να ακολουθήσει τους προσωπικούς του ρυθμούς. Η απαλλαγή από το άγχος της σχολικής αξιολόγησης απελευθέρωσε τις δημιουργικές δυνάμεις των μαθητών και τους βοήθησε να εκφραστούν προφορικά και γραπτά με αυθόρμητο τρόπο.

Οι κοινωνικοποιητικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα κατά τη λειτουργία των Ομίλων ήταν σημαντικές για την ψυχοσυναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Η συνύπαρξη και η παρουσία παιδιών από διαφορετικές ηλικίες (Γ' και Δ' Δημοτικού) και από διαφορετικές σχολικές μονάδες σε εξωδιδακτικό χρόνο ήταν μια πρωτόγνωρη και ενδιαφέρουσα εμπειρία για όλους και δημιούργησε νέες σχέσεις και κοινωνικές διασυνδέσεις των παιδιών.

Το πρόγραμμα προσέφερε απόλαυση και ψυχαγωγία στα παιδιά, ενεργοποίησε ολόκληρο το ψυχοδιανοητικό δυναμικό τους, έδωσε εναύσματα για ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης και καλλιέργησε τη φαντασία τους, που είναι το ζωογόνο φίλτρο για την ανάπτυξη της συμβολικής λειτουργίας και η προεργασία για την αφαιρετική σκέψη.

Το Πρόγραμμα «*Το ταξίδι του Παραμυθιού στον χρόνο*» μπορεί να υλοποιηθεί εύκολα στο σχολείο είτε στο πλαίσιο της Ευέλικτης Ζώνης είτε ως Σχέδιο Εργασίας, χωρίς ιδιαίτερο οικονομικό κόστος, από οποιοδήποτε Δημοτικό Σχολείο. Η συγκεκριμένη διδακτική πρόταση συνιστά μια ανασχεδιασμένη διδακτική προσέγγιση και περιέχει ενδεικτικές δραστηριότητες και ιδέες, που μπορούν να

αποτελέσουν έναυσμα για εναλλακτικές επινοήσεις από τον κάθε εκπαιδευτικό και προσαρμογή στα δεδομένα της τάξης και τις ανάγκες των μαθητών του.

Βιβλιογραφία

- Cowan, Andrew (2011) *The art of writing fiction*. Longman.
- Jeffs, T. & Smith, M. (1990) Educating informal educators, in T. Jeffs & M. Smith (eds). *Using Informal Education*. Buckingham: Open University Press.
- Morley, David (2007) *The Cambridge Introduction to Creative Writing*. Cambridge, Cambridge UP.
- Propp, Vladimir (1928/1991) *Μορφολογία του Παραμυθιού. Η διαμάχη με τον Κλωντ Λέβι-Στρωσ και άλλα κείμενα*, Μετφρ. Α. Παρίση. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Rodari, Gianni (2003) *Γραμματική της Φαντασίας – Εισαγωγή στην τέχνη να επινοείς ιστορίες*. Μετάφραση Κασαπίδης Γιώργος. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Αρχάκης, Αργύρης (2006) *Γλωσσική Διδασκαλία και Σύσταση Κειμένων*, Αθήνα: Πατάκης.
- Γιαννικοπούλου, Αγγελική (2008) *Στη χώρα των χρωμάτων, Το Σύγχρονο Εικονογραφημένο παιδικό Βιβλίο*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Γρόσδος, Σταύρος (2011) Εικόνα και γλωσσική διδασκαλία. Η διδακτική αξιοποίηση πολυτροπικών κειμένων, *Νέα Παιδεία*, 138: 63-83.
- Κανατσούλη, Μένη (2002) *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κανατσούλη, Μένη (2005) Παλίμψηστα των λαϊκών, προφορικών παραμυθιών: Μορφές επιβίωσής τους στον σύγχρονο πολιτισμό της εικόνας και του γραπτού λόγου, *Σύγκριση – Comparaison*, 16: 119-136.
- Καψωμένος, Ερατοσθένης (2003) *Αφηγηματολογία*. Αθήνα: Πατάκης.

- Κωτόπουλος, Τριαντάφυλλος (2011) Από την ανάγνωση στη λογοτεχνική ανάγνωση και την παιγνιώδη διάθεση της Δημιουργικής Γραφής, στο Γ. Παπαντωνάκης & Τ. Κωτόπουλος (επιμ.) (σσ. 21-36) *Τα ετεροθαλή*. Αθήνα: Ίων.
- Κωτόπουλος, Τριαντάφυλλος (2012a) Η «νομιμοποίηση» της Δημιουργικής Γραφής, *Κείμενα 15*, ανακτήθηκε στις 23-08-2013 από την ηλεκτρονική διεύθυνση: http://keimena.ece.uth.gr/main/index.php?view=article&catid=59%3Atefxos15&id=257%3A15-kotopoulos&option=com_content&Itemid=95.
- Κωτόπουλος, Τριαντάφυλλος (2012b) Η διδασκαλία της *Δημιουργικής Γραφής*, Η περίπτωση της συγγραφής λογοτεχνικών έργων για εφήβους, στο Τριαντάφυλλος Η. Κωτόπουλος και Δανάη Σουλιώτη (επιμ.) (σσ. 93-162). *Θέματα παιδικής λογοτεχνίας*. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Μαλαφάντης, Κωνσταντίνος (2006) *Το Παραμύθι στην εκπαίδευση. Ψυχοπαιδαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*. Αθήνα: Ατραπός.
- Ματσαγγούρας, Ηλίας (2001) *Κειμενοκεντρική προσέγγιση του γραπτού λόγου*. Γρηγόρης, Αθήνα.
- Ματσαγγούρας, Ηλίας (2004) *Η Διαθεματικότητα στη Σχολική Γνώση*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ματσαγγούρας, Ηλίας (2007) *Σχολικός Εγγραμματισμός. Λειτουργικός – Κριτικός – Επιστημονικός*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μούσιου, Όλγα (2001-2002) Η συμβολή της Λογοτεχνίας στη διαμόρφωση διαπολιτισμικής συνείδησης, *Μακεδόν*, 9: 243-252.
- Μούσιου-Μυλωνά, Όλγα (2005) *Η διδασκαλία της Νέας Ελληνικής στο Δημοτικό σχολείο σήμερα: Οργανωτικές και διδακτικές πρακτικές*, Διδακτορική εργασία, Π.Τ.Δ.Ε. Φλώρινας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, στη διεύθυνση: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/14402>.
- Μούσιου-Μυλωνά, Όλγα (2013) «Εργαστήρι Γλώσσας» του Πρότυπου Πειραματικού Δημοτικού Σχολείου Φλώρινας: Η φιλοσοφία, το θεωρητικό

υπόβαθρο και η οργάνωση λειτουργίας των Ομίλων «Παραμύθι και Αφήγηση» και «Κριτικός Γραμματισμός», 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πρότυπων Πειραματικών Σχολείων Α/θμιας και Β/θμιας Εκπ/σης «Ένας χρόνος μετά», 27-28 Απριλίου 2013, Θεσσαλονίκη (υπό δημοσίευση).

Ντίνας, Κώστας (2000) Η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας: δύο διαφορετικές θεωρήσεις, *Μακεδνόν*, 7: 83-106.

Ντούλια, Αθηνά (2010) Διδάσκοντας μέσα από τα παραμύθια: Δυνατότητες – όρια – Προοπτικές, στο *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Μαθαίνω πώς να μαθαίνω», 7 - 9 Μαΐου 2010, ISSN 1790-8574 1. Ανακτήθηκε 20-11-2012 από τη διεύθυνση: http://www.elliepek.gr/documents/5o_synedrio_eisigiseis/Ntoulia_Athina.pdf.

Πασσιά, Α. & Μανδηλαράς Φ. (2001) *Εργαστήρι Δημιουργικής Γραφής για Παιδιά*. Αθήνα: Πατάκης

Σιβροπούλου, Ρένα (2003) *Ταξίδι στον κόσμο των εικονογραφημένων μικρών ιστοριών. Θεωρητικές και διδακτικές διαστάσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Σουλιώτης, Μίμης (2^η1995) *Αλφαβητάριο για την ποίηση*. Θεσσαλονίκη: Δεδούσης.

Τσιλιμένη, Τασούλα (2007) *Εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο. Όψεις και Απόψεις*. Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.

Χατζησαββίδης, Σωφρόνης (2003). Πολυγραμματισμοί και Διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας, στο *Η γλώσσα και η διδασκαλία της, Αφιερωματικός τόμος* (σσ. 189-196). Φλώρινα: Βιβλιολογεΐον, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας του Α.Π.Θ.